

ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ АДАПТИВ КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЗАРУР ОМИЛ СИФАТИДА

Келдиёрова Манзура Ғайбуллаевна

Иқтисодиёт ва педагогика университети “Педагогика ва уни ўқитиш
методикаси” кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация

Мақолада она тили таълимида талабаларнинг адаптив кўникмаларининг кўрсаткичлари, ривожланиш хусусиятлари тўғрисида олиши мумкин бўлган маълумотларнинг чуқурлиги ва кўп қирралилиги, ривожланиши унинг касбий ва ижодий ютуқлари, янги шароитларга мослашиш қобилияти ўқитувчининг когнитив ва ўз-ўзини тарбиялаш масалалари талқин қилинган.

Калит сўзлар: таълим, талаба, адаптация, кўникма, шаклланиш, натижа, хусусият, қобилият, касб, ижод, ривожланиш.

Аннотация

В статье рассматриваются показатели адаптивных навыков учащихся в обучении родному языку, глубина и многогранность информации, которую они могут получить об особенностях развития, развитии его профессиональных и творческих достижений, умении адаптироваться к новым условиям, трактуются вопросы познавательной и самообразовательной деятельности педагога.

Ключевые слова: образование, ученик, адаптация, умение, формирование, результат, характеристика, способность, профессия, творчество, развитие.

Annotation

The article interprets the indicators of adaptive skills of students in native language education, the depth and versatility of information that they can receive about the features of development, its development professional and creative achievements, the ability to adapt to new conditions issues of cognitive and self-education of the teacher.

Key words: education, student, adaptation, skills, formation, result, feature, ability, profession, creativity, development.

Таълим тизими ислохотларни амалга ошириш жараёнида шахснинг ҳар томонлама камол топиши, ёшларнинг самарали таълим олиши учун кенг имкониятлар яратиб берилмоқда. Ҳозирги кунда таълим жараёнида интерфаол методлар, инновацион технологиялар, педагогик ва ахборот технологияларини ўқув жараёнида қўллашга бўлган қизиқиш, эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда. Ҳар бир бўлажак мутахассис таълим тизимини ислоҳ қилишнинг зарурлигини тушуниб етиши ва унинг амалиётда таълим муассасалари инновацион жараёнларига қўшилишдаги аҳамиятини англаб етиши ҳамда яратиш имкони мавжуд бўлган инновацион майдонда ўзини кўриш ва энг муҳими, янгиликларни ўзлаштиришдан иборат. Таълим тизимига янгиликларни тезкор кириб келиши замонавий шароитда глобал ахборотлашувнинг қарор топиши ҳар бир таълим олувчиларни катта ҳажмдаги ахборотларга эга бўлишга чорламоқда. Бугунги кун ёшларига уларнинг шахс сифатида камол топиши, интеллектуал жиҳатдан ривожланиши, мавжуд қобилиятларини оширишлари, самарали ижтимоийлашувлари, ўз устида изчил ишлашлари, касбий камолотга етишларига ҳамда назарий жиҳатдан бунёдкорлик, яратувчанлик, инсонпарварлик ғояларига интилишларида худди шу каби ахборотлар мавжуд шароитда талабаларда таълим олиш, мутахассис сифатида камол топишга нисбатан қизиқишнинг ошишига эмин яратади. Сўнги бир аср давомида босқичма-босқич, бироқ, изчил ривожланиб келаётган таълим технологиялари бевосита ишлаб чиқариш жараёнини қўллаб-қувватлаш, уни таълим сифатини яхшилаш, самарадорлигини ошириш, юқори интеллектга эга, руҳий жиҳатдан барқарор, рақобатга бардошли мутахассислар билан таъминлаш мақсадларига хизмат қилмоқда.

Ўқитувчилик касби замонавий дунёда энг муҳим касблардан биридир. Инсоният цивилизациясининг келажаги унинг саъй-ҳаракатларига боғлиқ. Профессional ўқитувчи - бу кўп вақтини болаларни тарбиялаш ва ўқитишга сарфлайдиган, жамият ривожидида аҳамиятли касб эгаси саналади. Шубҳасиз, жамият ривожиди учун турли мутахассисликлар бўйича маънавий ва касбий тайёргарликка эга мутахассислар зарур бўлади. Муаммонинг долзарблиги талабаларнинг янги ижтимоий-

иқтисодий шароитларда ва янги таълим тизимларида (педагогик, касбий йўналиш) адаптацияси, шунингдек, касбий ўзини ўзи шакллантириш муаммоси билан боғлиқ шахсий жараёнларни ўрганиш масалаларига келганда кучаяди. Бундай муаммолар, шунингдек, шахснинг касбий йўналишини шакллантириш ва ривожлантириш жараёнини психологик ўрганишни ҳам ўз ичига олади.

Бўлажак ўқитувчининг шахсияти (унинг кадрият йўналишлари, маънолари, идеаллари) педагогик йўналиш билан тавсифланади ва педагогик фаолият ва мулоқотнинг моҳиятини белгилайди: бўлажак ўқитувчи қандай вазифа ва мақсадларни қўяди, мақсадларга эришиш учун қандай усуллар ва воситаларни танлайди. Шунинг учун ўқитувчилик касби фаолиятида адаптив кўникмалар муҳим омил ҳисобланади [1].

Хусусан она тили ўқитувчиси учун зарур бўлган хусусиятлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- шахснинг мотивацияси (шахснинг йўналиши ва унинг турлари);
- шахсий хусусиятлар (педагогик қобилиятлари),
- интеграл шахс хусусиятлари (педагогик ўзини ўзи билиш, ижодкорлик).

Она тили ўқитувчисининг қобилиятлари одатда унинг фаолиятини муваффақиятли амалга оширишга ёрдам берадиган индивидуал шахсий хусусиятлар сифатида қаралади.

Педагогик қобилиятлар - бу педагогик ишнинг объекти, воситалари, шароитларига нисбатан ўзига хос сезгирликдан ва таълим олаётган талаба шахсининг керакли фазилатларини шакллантиришнинг самарали моделларини яратишдан иборат бўлган индивидуал барқарор шахс хусусиятлари деб таърифланади [2].

Турли тадқиқотчилар ўқитувчининг касбий ва ижодий қобилиятларининг турли компонентли таркибига ишора қиладилар. Масалан, Кузмина Н.В. ўқитувчи шахсиятининг қуйидаги индивидуал психологик хусусиятларини аниқлайди, уларнинг ривожланиши унинг касбий ва ижодий ютуқлари даражасини белгилайди [3]:

- юқори когнитив қизиқишлар,
- болаларга муҳаббат ва улар билан ишлаш зарурати;
- мустаҳкам ва мустаҳкам белги,
- мустақиллик ва самарадорлик;
- педагогик қобилиятлар (ўқитувчининг болани идрок этишнинг этарлилиги, педагогик прогнозлаш)

- амалий кўникма ва малакалар: умумий педагогик (ахборотли, ривожлантирувчи – сафарбар),
- ориентация, умумий меҳнат, мулоқот, ўз-ўзини тарбиялаш.

Янги шароитларга мослашиш қобилияти ўқитувчининг когнитив ва ўз-ўзини тарбиялаш қобилиятининг мавжудлиги учун зарур шартдир [4].

Она тили ўқитувчисининг адаптив кўникмаларининг кўрсаткичлари, коида тариқасида, ўрта мактаб ва педагогика таълим муассасаларида ўқитишнинг муваффақияти бўлиб, ўқитувчи ўз талабаларининг ривожланиш хусусиятлари тўғрисида олиши мумкин бўлган маълумотларнинг чуқурлиги ва кўп қирралилигида намоён бўлади.

Адаптив кўникмалар, талабанинг психологиясини тезда тушуниш қобилиятини ва ўз-ўзини тарбиялаш ва ўз-ўзини ривожлантириш асосида ўз фаолиятини қайта қуриш қобилиятини ўз ичига олади. Улар [5]:

1. Мустақил ва ижодий фикрлаш адаптив кўникмаси;
2. Нутқий адаптив кўникмаси;
3. Лингвистик адаптив кўникмаси;
4. Социолингвистик адаптив кўникмаси;
5. Прагматик адаптив кўникмаси;
6. Коммуникатив адаптив кўникмаси;
7. Ахборот технологиялари билан ишлаш адаптив кўникмаси;
8. Ўз-ўзини ривожлантириш адаптив кўникмаси.

Шундай қилиб, адаптив кўникмаларни олдиндан белгилаб берувчи бўлажак ўқитувчининг энг муҳим ижодий ва педагогик қобилиятларидан бири сифатида таснифлаш мумкин [6].

Она тили таълимида талабаларнинг адаптив қобилиятлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ўқув материални мустақил танлаш, оптимал воситалар ва самарали ўқитиш усулларини аниқлаш қобилияти;
- бир хил ўқув материални барча ўқувчилар томонидан тушунилиши ва ўзлаштирилишини таъминлаш учун уни турлича, қулай усулларда тақдим этиш қобилияти;
- талабаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълимни қуриш, уларнинг билим, кўникма ва малакаларни тез ва чуқур ўзлаштирилишини таъминлаш;

- нисбатан қисқа вақт ичида катта ҳажмдаги ахборотни ўзлаштиришга, барча талабаларнинг тезлаштирилган интеллектуал ва ахлоқий ривожланишига эришиш қобилияти;
- ўқув машғулотини тўғри тузиш, таълим бериш маҳоратини ошириш;
- ўз тажрибасини бошқаларга ўтказиш ва ўз навбатида уларнинг мисолларидан ўрганиш қобилияти;
- ўз-ўзини ўрганиш қобилияти, шу жумладан ўрганиш учун фойдали маълумотларни излаш ва ижодий қайта ишлаш, шунингдек, ўқув фаолиятида бевосита фойдаланиш.

Талабаларнинг адаптив кўникмаларини шакллантириш учун:

1. касбий (объектив зарур) психологик ва педагогик билимлар;
2. касбий (объектив зарур) педагогик маҳорат;
3. касбий психологик позициялар, ўқитувчининг касбидан талаб қилинадиган муносабати;
4. ўқитувчининг касбий билим ва кўникмаларни егаллашини таъминлайдиган шахсий хусусиятлар зарур бўлади [7].

Адаптив кўникмаларнинг қуйидаги қобилиятларни ривожланишига имкон беради:

- шахсий ва гуманистик;
- педагогик идрок;
- педагогик маҳорат;
- педагогик ижодкорлик.

Улар бир-бирига боғланган ва ажралмас тизимни ташкил этади, унинг асосида муаллиф ўқитувчининг касбий компетенциясини тажриба, назарий билимлар, амалий кўникмалар ва ўқитувчининг педагогик фаолиятни амалда амалга оширишга тайёрлигини белгилайдиган муҳим шахсий фазилатларни бирлаштиришга асосланган мураккаб индивидуал психологик таълим сифатида белгилайди [8].

Касбий адаптив кўникмаларнинг учта таркибий қисмини ажратиш мумкин: камбий билимдонлик, мулоқот ва ўзини такомиллаштириш. Худди шундай, кўрсаткичлар икки гуруҳ фарқлаш – процессуал (ўқитувчининг иш уч томон: педагогик фаолияти, педагогик алоқа, шахс) ва самарали (ўрганиш ва ўрганиш қобилияти, тарбия) [9].

Билимларни ўзлаштириш ўз – ўзидан мақсад эмас, балки ҳаракатдаги билим, яъни малака ва кўникмаларни ривожлантиришнинг зарурий шарт-касбий тайёргарликнинг асосий мезонидир. Энг умумий шаклда

психологик ва педагогик билимлар таълим дастурлари билан белгиланади. Психологик-педагогик ва махсус (мавзуга хос) билимлар касбий компетенция учун зарур, саналади. Уларнинг аксарияти, хусусан, назарий, амалий ва услубий билимлар педагогик маҳорат ва қобилиятларнинг зарурий шартидир [10].

Адаптив хусусиятлар, шунингдек, фикрлашни онгли равишда бошқариш қобилиятини ўз ичига олади, бу эса уни янада самарали қилади. Ўз-ўзини бошқаришнинг асосий усуллари қуйидагилардан иборат:

- ҳал этилаётган муаммонинг шартларини синчиклаб таҳлил қилиш;
- керакли натижани олиш учун уларда нима этишмаётганлигини аниқлаш учун керакли натижани берилган шартлар билан ўзаро боғлаш;
- тафаккурни доимий машқ қилиш, унинг тизимли машқ қилишида ифодаланади.

Олий таълимда она тилини ўқитиш жараёнида талабаларнинг касбий тайёргарлигини ривожлантириш долзарб муаммо саналади. Бу вазифани ҳал қилишда мақсадга мувофиқ ишлашнинг етакчи шarti талабаларни касбий билим, амалий тажриба шахс сифатида муваффақиятли камол топтиришдир. Қуйида кўрсатилган омиллар она тилини ўргатиш билан боғлиқ компетенцияларни шакллантириш имкониятини юзага келтиради:

1. Она тилининг ўрганиш ижтимоий ҳодиса сифатидаги моҳияти унинг алоқа (коммуникатив) вазифасини ифодалашдан иборатдир.
2. Она тилининг ўрганиш тафаккур билан узвий боғлиқ бўлиб, тафаккур сўз воситасида юзага чиқади. Тил тафаккурнинг маҳсули ҳисобланиб, ондан ташқарида ўзича яшамайди.

Она тилининг ўрганиш барча томонлари ўзаро диалектик боғланишда ва бирликда бўлган мураккаб, кўп қиррали ҳодиса. Алоқа жараёнида тилнинг барча томонлари, унинг барча жиҳатлари бир-бирига ўзаро таъсир этади, шундай шароитдагина тил ўзининг алоқа курули вазифасини бажара олади.

Она тилининг ўрганишнинг барча томонлари (талаффузи, фонетикаси, лексикаси, грамматикаси, сўз ясалиши) ни ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганиш, она тилини ўргатишдаги етакчи тамойил бўлиб, уни амалга ошириш талабаларнинг тилни мураккаб, ривожланувчан, ўзаро боғланган муҳим томонларга эга бўлган ҳодиса сифатида англаб етишлари учун илмий асос яратади. Тилнинг моҳиятини бундай идрок этиш ҳодисаларнинг

ривожланувчанлиги ва ўзаро боғланган қисмлардан тузилишинини тушунишга замин ҳозирлайди.

Она тилининг ўрганиш ва тушунтиришда ўқитувчининг тутган методологик йўлининг аниқлиги, ўқувчилар фикрлашини фаоллаштириш, тил назариясини ўргатишга асос бўладиган тил материалининг юқори сифатли бўлиши каби далиллар ҳал қилувчи таъсир этади. Шубҳасиз, ҳар бир омил мактаб тажрибасида бир-биридан ажралган ҳолда бўлмайди. Аксинча, уларнинг бир-бирига тўғри, мақсадга мувофиқ таъсири ижобий натижа беради.

Она тилининг ўрганиш ижтимоий моҳияти унинг алоқа вазифасини бажаришида кўринади. Унинг жамият ҳаётидаги аҳамиятини аниқ тушунишга ёрдам бериш учун қуйидаги жиҳатларга аҳамият бериш керак: а) ўқув жараёнида она тилининг ўрганишнинг нутқимиздаги ўрнини ўқувчилар ўзлаштиришини таъминлаш зарур. Ўқувчилар она тилининг алоқа вазифасини она тилининг асосий бирликлари (фонема, морфема, сўз, сўз бирикмаси, гап)нинг вазифасини тушуниш жараёнида ўрганадилар.

б) ўқувчиларнинг она тилининг ўзаро алоқа воситаси эканлигини тушунишлари ижобий таъсир кўрсатади.

Она тилининг ўрганиш ўзининг фикрлаш фаолиятини ривожлантириш ва нутқини ўстириш билан ўзини доимо такомиллаштириб боради. Оламни, коинотни ўзгартира бориб, киши янада камол топа боради, унинг тили ҳам бойийди. Кишилар билан, жамият аъзолари билан алоқа, муносабат ҳар бир кишининг ўсиши, ривожланишидаги зарурий шартлардан ҳисобланади.

Она тилининг ривожланиши, айрим сўзларнинг маънолари ҳақидаги билимни бошланғич синф ўқувчилари от, сифат, сон, феълни ўрганиш жараёнида аста-секин билиб оладилар.

Она тилини ўқитишнинг ривожланиши ҳақидаги масала махсус ўрганилмайди. Она тилини ўқитишга жамиятнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда ривожланадиган ҳодиса сифатида илмий қарашга замин яратиш муҳим аҳамиятга эга. Она тилини ўқитишнинг лексик томони бошқаларига нисбатан ҳаракатчан, тез ривожланадиган бўлгани учун, она тили лексикаси мисолида бошланғич синф ўқувчилари савиясига мос равишда жамиятнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда она тилини ўқитишнинг ҳам ривожланиши тушунтирилади. Она тилининг лексик таркибида юз бераётган ўзгаришлар юзасидан ўқитувчи ва ўқувчиларнинг

кузатишлари болаларда дунёни билиш ҳақидаги тасаввурини шакллантиришга мос материал беради.

Она тилини ўзлаштириш жараёнини текшириш шуни кўрсатадики, она тилига илмий қараш асосларини шакллантириш унинг муҳим боғланишларини билишга ҳам ёрдам беради. Хусусан, сўзнинг товуш томони билан унинг лексик маъноси, сўзнинг морфемик таркиби билан лексик маъноси, сўзнинг грамматик маъноси билан унинг маълум сўз туркумига тегишлилиги ўртасидаги боғланиш кабиларни билиб олиши шу мақсадга хизмат қилади. Бу боғланиш тилнинг фонетик, лексик, сўз ясалиши ва грамматик томонларининг бир-бирига таъсир қилишини характерлайдиган умумий боғланишларнинг хусусий кўриниши ҳисобланади.

Она тилидан билим беришда талабаларнинг ҳаётий тажрибасига таяниш муҳимдир. Ўқитувчи назарий характердаги умумлаштириш зарур бўлган далилий материалиарни йиғиш босқичида ҳам, берилган билимларни амалиётга татбиқ этиш учун ҳам болаларнинг ҳаётий тажрибасига, нутққа оид амалиётга таянади. Она тилига оид билимни ўрганиш натижасида талабалар нутқ фаолиятининг сифати ўзгаради, онглилиги ортади. Она тилни ўрганишни ҳаёт билан боғлаш дунёнинг моддийлигини тушунишга асос яратади. Бу билан бир пайтда она тили дарсларининг асосий вазибаларидан бири бўлмиш ўқувчиларда тўғри кузатиш ва ўз фикрларини оғзаки ва ёзма шаклда аниқ баён этиш кўникмасини ўстириш масаласи ҳал қилинади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, педагогик адаптив кўникмалар - бу педагогик ишнинг объектига, воситаларига, шароитларига ўзига хос сезгирликдан ва талабанинг керакли шахсий хусусиятларини шакллантиришнинг самарали моделларини яратишдан иборат индивидуал барқарор шахс хусусиятларида намоён бўлади. Янги шароитларга мослашиш қобилияти ўқитувчининг когнитив ва ўз-ўзини тарбиялаш қобилиятининг мавжудлиги учун зарур шартдир. Адаптив кўникмалар таъсирида куйидаги қобилиятлар шаклланади: ўқув материални мустақил танлаш қобилияти, барча талабалар томонидан тушунилиши ва ўзлаштирилишини таъминлаш учун бир хил ўқув материални турли хил усулларда тақдим этиш қобилияти; талабаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълимни қуриш қобилияти, уларнинг билим, кўникма ва малакаларни тез ва чуқур

ўзлаштиришини таъминлаш; нисбатан қисқа вақт ичида катта ҳажмдаги маълумотларни ўзлаштириш қобилияти; ўз-ўзини ривожлантириш қобилияти, шу жумладан ўрганиш учун фойдали маълумотларни излаш ва ижодий қайта ишлаш, шунингдек, ўқув фаолиятида бевосита фойдаланиш; фикрлашни онгли равишда бошқариш, уни янада самарали қилиш қобилияти кабилардир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Зубарева Н.С. Коммуникативные навыки как основа оптимального педагогического общения. М.: Гном, 2001. 354 с.
2. Исаханова М.Э. Общение учителя // Наука. Мысль. 2015. № 1. С. 7-12.
3. Кузьмина Н. В. Формирование педагогических способностей. Л., 1991.
4. Нурмурадова Ш.И. Пути формирования социальной активности учителей // Наука. Мысль. 2014. № 10. С. 12-16.
5. Семенова Л.Э., Чевачина А.В. Особенности личностного благополучия учителей с разными стилями педагогического общения // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2016. № 7-4. С. 706-710.
6. Семенова Л.Э. Особенности самопрезентации мужчин -педагогов средней школы в контексте их профессиональной деятельности//Психологическая наука и образование. 2008. № 1. С. 82-89.
7. Токжанова А.М. К вопросу о риторической подготовке будущего педагога // Дидактическая филология. 2016. № 1. С. 34-39.
8. Трендафилова А. Основные элементы алгоритмизации при формировании коммуникативной компетенции в процессе профессионального обучения // Наука. Мысль. 2017. № 2. URL: wwenews.esrae.ru/53-692
9. Хусяинов Т.М., Бафаев М.М., Таджиходжаева Ш.А. Причины возникновения синдрома профессионального выгорания у педагогов: Теоретический анализ // Парадигма. 2016. №2. С. 719-729.
10. Фесенко П.П. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 2005. 21 с.

